

VANDA STONIENE

KNYGŲ CENZŪRA SOVIETMEČIU

Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo spaudoje pasirodė nemažai straipsnių, atskleidžiančių lietuvių kultūros, o kartu ir knygų leidybos genocidą sovietmečiu. Vyresniosios kartos žmonės tai gerai atsimena. Tačiau apie šį genocidą turi žinoti ir jaunoji karta. Tam skirtas Arvydo ir Stasio Sabonių parengtas leidinys „Rašytojas ir cenzūra“¹. Jį sudaro 4 skyriai; 1) „Vagos“ leidyklos autorių — rašytojų atsiminimai; 2) leidėjų atsiminimai; 3) cenzūros atstovų pasakojimai ir 4) to meto leidybos dokumentai. Nors dauguma leidinių atsiminimų ar dokumentų yra susiję vjen su „Vagos“ leidykla, tačiau nėra abejonės, kad rinkinyje atskleista knygų leidybos politika ir sąlygos buvo būdingos visiems Lietuvos leidėjams.

Pirmajame skyriuje išspausdinti dvidešimt vieno mūsų rašytojo atsiminimai. Tai daugiau ar mažiau tais laikais nukentėjusių, moralinę (ir materialinę) nuoskaudą patyrusių žmonių pasakojimai. Jie atskleidžia rašytojų kūrybos atmosferą, autorių ir leidėjų santykius. Visi be išimties autoriai rašo apie juose gyvavusį „vidinį cenzorių“, „Ezopo kalbos“ vartojimą bei kitų išreikalautą būtinybę taisyti, perdirbinėti, kupiūruoti savo kūrinį, kad jis atitiktų „tarybinę tikrovę“. Išliekamoji šio skyriaus atsiminimų vertė ne ta, kiek kuris rašytojas pagrįstai ar nepagrįstai kaltina kitus, kolaboravusius savo kolegas, leidėjus, valdžios atstovus, bet ta, kad jie akivaizdžiai atskleidžia sovietinių okupantų primestą visuotinio įtarumo, tautos kultūrą griauančią sistemą. Dėl tos sistemos diktato atsiskleidė ne visos daugelio rašytojų kūrybinės galios, ir mūsų literatūra patyrė daug nuostolių.

Antrajame šio rinkinio skyriuje „Vagos“ leidyklos vadovai, redaktoriai, buvusio Spaudos komiteto pirmininkas J. Nekrošius ir LKP CK sekretorius L. Sepetys savo atsiminimuose (dažniausiai teisindamiesi) išryškino sudėtingą knygų kelią nuo autoriaus iki skaitytojo. Sovietinėje sistemoje egzistavo tik valstybinės leidybos įstaigos, ir per jas monopolinėmis teisėmis buvo brukama ideologinė komunistų partijos linija, diktuojama autoriams. Ypatingas dėmesys buvo kreipiamas į leidyklų darbo planus. Pirminiai redakcijų, vėliau leidyklų planai buvo svarstomi, koreguojami Spaudos komitete ir LKP CK. Nėgana to, patvirtinti Lietuvoje leidyklų planai buvo verčiami į rusų kalbą ir siunčiami į Maskvą — TSRS Spaudos komitetą. Ten apsvarstyti, jie paprastai dar būdavo tikrinami TSKP CK agitacijos ir propagandos skyriaus spaudos sektoriuje. Tik iš ten grįžęs apkarpytas, su pamokymais ir nurodymais, bet patvirtintas planas tapdavo leidyklos darbinio planu. Tokia dogmatinė, visiškai neatsi-

¹ Rašytojas ir cenzūra: Straipsnių ir dokumentų rinkinys. / Sudarė A. Sabonis, S. Sabonis, V.: Vaga, 1992. 577 p.

žvelgianti į respublikų, regionų specifiką knygų leidybos planavimo sistema labai trukdė darbui. J. Nekrošius rašo: „Bene didžiausias apynasris buvo visuotinis planavimas, kuris kaip voratinklis savo matomais ir nematomais siūlais tęsėsi nuo centro iki mažiausios redakcijos. Ir kiekvienoje grandelėje, kiekvienoje sandūroje privalo būdėti akylas vidinės cenzūros žvilgsnis“ (P. 310). Visose planų svarstymo grandyse buvo žiūrima, ar juose yra pakankamai ateistinės literatūros, kokį santykį sudaro tarybinių rašytojų ir klasikų kūriniai, kiek ir kokių šalių autorių yra vėrstinės literatūros ir pan. Maskvoje, neatsižvelgiant į skaitytojų poreikius, buvo mažinamas respublikų numatytas išleisti knygų skaičius. Lietuva pagal Maskvos nurodymus galėjo leisti tik apie 2 000 knygų pavadinimų per metus. Į prašymus didinti šį skaičių, J. Nekrošiaus teigimu, Spaudos komiteto pareigūnai atsakydavo palyginimu su Uzbekija: girdi, Lietuvoje išleidžiama ir šiaip labai daug, pavyzdžiui, po 5–7 knygutes vaikams, tuo tarpu Uzbekijoje — tik po pusę knygutės.

Tačiau ir leidyklos planuose numatytas rankraštis ne visada tapdavo knyga. Leidyboje buvo taikoma nematoma, bet patikima daugiapakopė cenzūros sistema, garantuojanti tik ištikimos komunistinei ideologijai knygų pasirodymą. Čia veikė leidyklos redaktorių savisauga, jos vadovų partinis požiūris, nuolatinis aukštesnių instancijų budrumas. Leidykla apsidrausdavo aiškiai „idėjiškai žalingą“ kūrinį atmesdama iš karto, dėl rankraštyje „pasitaikančių trūkumų“ dirbdama su autoriumi — prašydamą, reikalaujama iš autoriaus braukti, keisti, papildinėti tekstą pagal redaktorių nurodymus. Atsakomybės buvo kratomasi kviečiant rankraščio recenzentų politiška patikimą kritiką, sudarant ne kompetentingų, o įtakingų asmenų redakcines kolegijas ir pan. Iš rinkinyje pateiktų redaktorių atsiminimų matyti, kaip vieni autoriai palyginti lengvai pakludavo tokiems reikalavimams ir braukydavo, keisdavo savo tekstą, kiti — kaltindami redaktorius, nesutikdavo „redaguoti“, atsisakydavo net spausdinti parengtus spaudai darbus. Eiliniams leidyklos redaktoriams buvo užkraunama nemaža cenzūros našta, jiems tekdavo visa atsakomybė už „idėjinius“ leidinio trūkumus. Tai labai akivaizdžiai rodo leidyne pateikti faktai apie „Vagos“ leidyklos redaktorių baudas su įspėjimais, papeikimais, premijų mažinimu, perkėlimais į mažiau mokamus etatus ir pan.

Svarbiausia klūtis knygos kelyje buvo įslaptinta ir todėl platesnei visuomenei mažai žinoma sovietinės cenzūros įstaiga — Vyriausioji paslapčių saugojimo spaudoje valdyba prie TSRS Ministrų Tarybos, vadinama Glavlitu. Ji turėjo savo filialus visose respublikose, srityse, didesniuose miestuose. Šiame rinkinyje apie Glavlito veiklą Lietuvoje pasakoja trys buvę jo darbuotojai. Savo darbą Glavlitas organizavo remdamasis dviem normatyviniais dokumentais: „Vieningosiomis neslaptų leidinių spausdinimo taisyklėmis“ ir „Draudžiamų skelbti žinių sąrašu“. Be to, buvo privalomi ir žodiniai-telefoniniai, komandiniai valdžios paliepimai. Glavlito darbuotojai turėjo ir „Cenzoriaus atmintinę dėl atspaudų apiforminimo vykdant pirminę ir antrinę knygų-žurnalų produkcijos kontrolę“. Gaila, kad rinkinyje nėra oficialių šios įstaigos dokumentų, čia išspausdinta tik dalis „Vieningųjų neslaptų leidinių spausdinimo taisyklių“. Leidinio pratarėme sudarytojai pažymi, kad šiuos ir kitus dokumentus prieš lik-

vidaciją Glavlitas pats, matyt, sunaikino. Tačiau ir čia pateikti faktai daug byloja apie juodašimtišką šios įstaigos veiklą. Minėtų vieningųjų taisyklių pradžioje nurodoma, kad jos „taikomos visoms poligrafijos įmonėms, taip pat įstaigoms ir organizacijoms, turinčioms visų tipų dauginimo aparatus neslaptiems leidiniams gaminti. Be to, jomis turi vadovautis leidyklos, laikraščių ir žurnalų redakcijos ir visos kitos leidybinės organizacijos... Pažeidusieji šias Taisykles traukiami baudžiamojon atsakomybėn įstatymo numatyta tvarka“ (P. 545). Glavlitas kontroliavo visus knygos gamybos poligrafinėje įmonėje etapus, pradėdamas užsakymo priėmimą, baigiant viso tiražo išspausdinimu ir jo platinimu. Spaustuivės galėjo priimti rankraščius tik su cenzoriaus leidimu „Rinkti“. Iš privačių asmenų (kurių Glavlitas negalėjo kontroliuoti) priimti užsakymus buvo draudžiama. Privačių asmenų tokie smulkūs užsakymai, kaip vizitinės kortelės, ekslibrisai, pakvietimai, galėjo būti priimti tik tarpininkaujant įstaigai ir gavus Glavlitą leidimą. Taisyklėse taip pat nurodoma, kad „Medžiaga gali būti pradėta spausdinti su sąlyga, jeigu leidykla (užsakovas) įteiks spaustuvei leidinio vieną lauzinį (rankraščio, originalo maketo arba atspaudu) egzempliorių, parengtą pagal 7 § keliamus reikalavimus ir su Vyriausiosios valdybos organų darbuotojo antspaudu „Leidžiama spausdinti“, su leidinio numeriu, data bei parašu. Antspaudas ir parašas turi būti ir ant leidinio viršelio bei atskirų įdėtinų lapų (įkliju)“ (P. 547). Glavlitą leidimas rinkti ir spausdinti galiojo šešis mėnesius: „Jei per šį laiką spaustuivė dėl kokių nors priežasčių nepradėdavo spausdinti, leidykla privalėdavo pristatyti spaustuvei naują Glavlitą leidimą. Toliau cenzūra atidžiai tikrindavo ir jos leidimu išspausdintus kontrolinius egzempliorius. Taisyklėse rašoma: „Vyriausiosios valdybos organų darbuotojas viename iš jam pateiktų darbinių egzempliorių deda antspaudą su įrašu „Leidžiama platinti“, data ir parašu. Šio leidinio egzempliorius kartu su lauziniu atiduodamas į spaustuivę ir saugomas ten kaip dokumentas; patvirtinantis leidimą leidinį platinti. Antras leidimo egzempliorius pasilieka Vyriausiosios valdybos organuose“ (P. 548—549). Šiame dokumente buvo numatyti ir atvejai, kai po tokios griežtos kontrolės dėl cenzūros neatidumo ar galimų nurodymų „iš viršaus“ išspausdintas leidinys būtų nepageidaujamas. „Tais atvejais, kada pripažinta, jog atspausdintą tiražą išleisti netikslinga ar neįmanoma, jis sunaikinamas (įskaitant visas spaustuivėje esančias skiltis, lauzinius, antspaudus, rankraščius) arba išleidžiamas uždėjus atitinkamą ribojantį grifą“ (P. 549—550).

Draudžiamų skelbti žinių sąrašą“ tvirtindavo TSRS Ministrų Taryba. Paskutinis Lietuvoje galiojęs toks sąrašas sudarytas 1987/m. Jame yra 14 skyrių ir 10 priedų. Bendruosiuose nuostatuose pažymima, kad sąrašas taikomas visiems viešų publikacijų būdams — spaudai, radijo ir televizijos laidoms, parodų, muziejų ekspozicijoms, kino filmams ir t. t. Kiti skyriai nurodo draudimus pagal atskiras ūkio šakas, pavyzdžiui, ant-rasis skyrius apima TSRS ginkluotąsias pajėgas ir šalies gynybą, šeštasis — pramonę, aštuntasis — transportą, dvyliktasis — užsienio politiką, tryliktasis — mediciną, keturioliktasis — įvairias žinias.

Darbai, kurių turėnys turėjo būti įslaptintas, galėjo būti publikuojami

tik mažu tiražu ir žymimi grifu „ypatingai slaptai“ arba „visiškai slaptai“. Greta to buvo numatytos ne tokios svarbios paslaptys, kurios neva galėtų kentli valstybės interesams. Leidiniai, kurių tekste buvo tokios informacijos, žymėti grifu „slaptai“ arba „naudotis tarnyboje“. Draudžiamų skelbti žinių sąrašas buvo labai platus, ir dažnai leidėjai negalėdavo suvokti, kodėl draudžiama skelbti tai, kas žinoma daugeliui vienos ar kitos srities specialistų. Leidėjams, išspausdinusiems duomenų, priklausančių valstybinių paslapčių sričiai, grėsė atsakomybė pagal Baudžiamąjį kodeksą iki 8 metų laisvės atėmimo.

Be vietos leidinių, Glavlitui buvo suteikta teisė riboti užsienio leidinių platinimą ir naudojimąsi jais, kontroliuoti tarptautinio pašto darbą, nurodyti muitinėms, ką galima įvežti į TSRS ir išvežti iš jos, prižiūrėti bibliotekų spėfondus.

Iš rinkinio „Rašytojas ir cenzūra“ aiškėja ir Glavlito struktūra bei jo kadrai. Buvęs Glavlito viršininkas A. Brazaitis rašo: „Cenzorių neruošė jokios specialios mokyklos. Jie buvo mokomi individualiai, daugiausia studijuojant partinių organų nutarimus ir Glavlito instrukcijas. Laikydavo egzaminus, praėdavo atestacinę komisiją, stažuodavosi ir tik tuomet gaudavo cenzoriaus antspaudą ir teises“ (P. 393). Vilniuje centriniame Glavlito aparate dirbo apie 25 įvairių profesijų aukštojo mokslo diplomus turinčių specialistų, vienas Lietuvos cenzorius dirbo sąjunginiame Glavlito aparate Maskvoje, kur buvo siunčiamos visos Lietuvoje išspausdintos knygos. Glavlito įgaliotiniai turėjo po specialų kambarį kiekvienoje periodinio laikraščio redakcijoje, Radijo komitete. Zoniniai Glavlito skyriai veikė Kaune, Klaipėdoje ir Šiauliuose (pokario metais kiekvienas rajonas turėjo cenzorių). Geležinkelio stotyje dirbo tarnybinio pašto slaptasis Glavlito skyrius. Čia buvo tikrinamos spaudos siuntos iš užsienio, banderolės su knygomis, periodiniais leidiniais, moksliniais rankraštiniais straipsniais, siunčiamais į užsienį. Iš užsienio atsiųstos spaudos Lietuvos adresatai paprastai negaudavo. Cenzoriai ją perduodavo į Partijos istorijos institutą, rečiau į didžiųjų bibliotekų spėfondus. Dalis jos po patikrinimo buvo atiduodama tiesiog į popieriaus fabrikus kaip makulatūra. Glavlito atstovas nuolat kontroliavo ir mokslinių bibliotekų spėfondų apskaitą ir jų skaitytuos. Čia knygos taip pat buvo skirstomos į lengviau, nors ir su specialiais leidimais, prieinamas ir itin slaptas. Tokiems slaptiems leidiniams buvo priskirta ir emigracinė „Lietuvių enciklopedija“, — norėdami susipažinti su jos straipsniais, mokslininkai turėjo gauti dar kitą specialų leidimą.

Leidinio „Rašytojas ir cenzūra“ autorių atsiminimus papildo ir pabaigoje pateikti oficialūs dokumentai — „Vagos“ leidyklos įvairių posėdžių protokolų ištraukos, LTSR valstybinio leidyklų, poligrafijos ir knygų prekybos reikalų komiteto įsakymai. Glavlito dokumentinė medžiaga, visų šių įstaigų partinių organizacijų susirinkimų dokumentų ištraukos. Šie dokumentai, nors negausūs, yra itin reikšmingi, nes jie — objektyvūs liudytojai. Dokumentų skyrių baigta 34 cenzūros sulaikytų „Vagos“ leidinių sąrašas su sudarytojų pastabomis, kodėl vienas ar kitas rengiamas spaudai ar jau išspausdintas leidinys nepasiekė skaitytojų. Sulaikyta knyga dėl autorių klerikalinės ideologijos (A. Baranausko „Anykščių ši-

lelis“ ir V. Mykolaičio-Putino „Altorių šešėly“, 1949 m.), dėl autorių apolitiškumo ir praeities idealizavimo (B. Buivydaitės „Trys biciauliai“, 1957 m. publicistikos rinkinys „Čia užaugau“, 1961 m.), dėl autorių suėmimo (K. Boruta „Baltaragio malūnas“, 1946 m.), dėl žalingumo tarybinių tautų draugystei (A. Vijūkas-Kojelavičius „Lietuvos istorija“, 1979 m.), dėl emigracijos į užsienį (T. Venclovos, S. T. Kondroto knygos) ir kitų priežasčių.

Pertvarkos metais bolševikiniais metodais buvo bandoma „pertvarkyti“ ir cenzūrą. 1988 m. spalio 5 d. TSRS Ministrų Taryba priėmė nutarimą „Dėl valstybinių paslapčių spaudoje saugojimo generalinės schemos“, pagal kurį Glavlitas tapo ūkiskaitine įstaiga, turinčia specialaus redagavimo funkciją. Dėl to Lietuvos Glavlito viršininkas A. Brazaitis Spaudos komiteto pirmininkui J. Nekrošiui 1989 m. sausio 25 d. raštu pranešė, kad „... Glavlito sistemoje įdiegiami ūkiskaitiniai principai ir už specialų redagavimą (išankstinę kontrolę) masinės informacijos priemonės, ministerijos, mokslo įstaigos, kitos žinybos ir organizacijos, o taip pat už teikiamas šioms įstaigoms valstybinių paslapčių saugojimo klausimais aiškinamojo-informacinio pobūdžio paslaugas, apmokama Glavlitui pagal tiesiogines ūkines sutartis“ (P. 568). Toliau Glavlito viršininkas prašo J. Nekrošių „nurodymo Jums pavaldžioms leidykloms ir organizacijoms, kurios pagal savo darbo pobūdį privalo bendradarbiauti su Glavlitu, sudaryti su juo tokias sutartis“. Rašte nurodyti ir tokio specialaus redagavimo įkainiai. Tačiau Lietuvos leidėjai jau nereagavo į cenzūros sistemos bandymus toliau kontroliuoti jų darbą ir net mokėti už „teikiamas paslaugas“. Dar 1988 m. „Vagos“ leidyklos Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio rėmimo grupė ir Darbo kolektyvo taryba priėmė „Kreipimąsi į LKP CK, Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą, Vyriausiąją valstybinių paslapčių spaudoje saugojimo valdybą“ su prašymu apibrėžti karinių bei valstybinių paslapčių sampratą ir ribas, atšaukti antikonstitucinius Glavlito draudimus, suteikti teisę be jo vizos skelbti grožinės literatūros, publicistikos, meno, kritikos veikalus, meno laikraščius ir žurnalus. Tolesni įvykiai Lietuvoje 1990 m. padarė galą Glavlitui.

Sovietinė cenzūros sistema ypač bijojo viešumo, todėl nuolat naikino ir savo veiklos pėdsakus. Rinkinyje yra Lietuvos Glavlito dokumentų sunaikinimo aktų. Kaip minėta, rinkinio sudarytojai neaptiko net svarbiausiųjų jo instrukcijų. Tačiau ir paskelbtų dokumentų pakanką moralškai pasmerkti jų sudarytojus ir vykdytojus. Skaitytojai tikisi, kad panašaus pobūdžio leidinių išleis ir kitų leidyklų darbuotojai. Aptariamasis leidinys yra vertinga tokio darbo pradžia.